

УДК 908 (477.73): 929

Левченко Л.Л.

Миколаївський військовий губернатор Іван Іванович де Траверсе

В історії України XIX ст. – період інтенсивної колонізації південноукраїнських земель Російською імперією. Одним з центрів колонізації було Миколаївське військово-губернаторство, яке забезпечувало потреби Чорноморського флоту. Для його управління уряд призначав військового губернатора, посада якого указом по флоту від 20 березня 1805 р. була поєднана з посадою Головного командира Чорноморського флоту і портів [1]. Він зосереджував у своїх руках як військову, так і цивільну владу. Вперше обидві посади одночасно зайняв чужинець, французький емігрант, маркіз де Траверсе. 4 квітня 1802 р. його було призначено Головним командиром Чорноморського флоту і портів [2], а у березні 1805 р. – Миколаївським і Севастопольським військовим губернатором.

Де Траверсе – людина неординарна, у своєму роді унікальна. Він уявляється нащадкам як герой блискучого історичного роману. Не втрачаючи зв'язків зі своєю країною, він енергійно працював на терені іншої держави. Адмірал, Головний командир Чорноморського флоту і портів, військовий губернатор Миколаєва і Севастополя, міністр морських сил, член Державної ради – такі посади займав де Траверсе в Росії. Його життя і діяльність викликають багато суперечливих думок, категоричних суджень. Автор цієї статті ставить своїм завданням проаналізувати розрізнені історичні факти, спогади сучасників, дослідження істориків і краєзнавців, архівні матеріали і викласти їх читачу, вводячи до наукового обігу архівні документи про діяльність де Траверсе у Миколаєві та Севастополі з фондів Державного архіву Миколаївської області, які ще ніколи не використовувались при вивченні його біографії.

Оцінки І.І. де Траверсе в історичній і краєзнавчій літературі досить суперечливі. Одні автори захоплюються його особою, інші, навпаки, звинувачують його в усіх смертних гріхах. Можливо, що поштовхом негативного ставлення до Траверсе стали мемуари його сучасника і колеги адмірала П.В.Чичагова [3]. Декабрист барон В.І.Штейнгель, теж сучасник де Траверсе і морський офіцер, дає різку і вкрай негативну оцінку діяльності де Траверсе в Росії [4].

До того ж ще й треба мати на увазі, що на часи де Траверсе припадають війни з Францією, в яких Росія в союзі з іншими державами виступала противником останньої. До французів ставилися з підозрою. Крім того, де Траверсе погано розмовляв російською мовою, довгий час зберігав французьке громадянство і не був байдужим Наполеону, а також листувався з дружиною Наполеона імператрицею Жозефиною і до смерті зберігав її листи. Проте, як людина освічена і світська, де Траверсе користувався прихильністю імператора Олександра I і його повною довірою, що також викликало заздрощі при російському дворі. Все це могло дати підстави, щоб добрі справи де Траверсе назавжди забулися, і з книги в книгу переходила лише негативна оцінка його діяльності.

Серед істориків такої оцінки дотримуються дослідники XIX ст. Ф.Ф.Веселаго та П.Белавенець. Зокрема, Ф.Ф.Веселаго пише про де Траверсе як про людину, що робила кар'єру через знайомства з сильними світу цього [5].

Навпаки, історик XIX ст. Д.М.Афанасьєв позитивно оцінює діяльність де Траверсе. Він пише про нього, як про обдарованого адміністратора та керівника, що сприяв розвитку суднобудування, підготовці спеціалістів для флоту, укріпленню Миколаєва і Севастополя як стратегічно важливих воєнно-морських фортець [6].

Миколаївський історик XIX ст. Г.М.Ге підкреслює, що "становище Миколаєва дуже змінилося на краще у 1802 році, коли Головним командиром Чорноморського флоту був призначений маркіз де Траверсе". Він навіть перебільшує заслуги де Траверсе і приписує йому введення статистичного обліку в Миколаєві, заснування магістрату, а також утворення Миколаївської губернії [7], що не відповідає історичній дійсності. Але, на нашу думку, справедливим є твердження Г.Ге, що освічений француз приніс на Південь України європейську культуру і французький менталітет, які активно намагався запровадити в Миколаєві і Севастополі.

Довгий час історики XX ст. не згадували особу І.І. де Траверсе. Нарешті, у 90-х рр. з'явилося декілька праць про життя і діяльність адмірала. Їх автори теж поділяються на тих, хто засуджує його, і тих, хто ним захоплюється. Серед перших – російський адмірал і військовий історик Б.Н.Зубов, Н.Ю.Березовський, В.Д.Доценко та Б.П.Тюрін, Д.Н.Копелєв.

Зокрема, Б.Н.Зубов звинувачує де Траверсе в тому, що "в Миколаєві ... він займався, головним

чином, улаштуванням своєї кар'єри", "при ньому погіршали флотські і адміралтейські справи" [8]. Н.Ю.Березовський пише, що при "...Траверсе російський флот занепав, при призначеннях на посади перевага віддавалась іноземцям..." [9]. Такої ж думки дотримувався і Д.Н.Копелев, який додає, що за часів І.І. де Траверсе "...ескадри Балтійського флоту ...не виходили в море далі Кронштадту..." [10].

В.Арсеньєв говорить, що де Траверсе на посаді Головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Миколаєва "прославився" достатньо гучними скандалами, надто "дбав про своє благополуччя, завдаючи шкоди справам службовим. Не виділявся адмірал завзяттям і на міністерському поприщі". Дослідник звинувачував Траверсе у привласненні державних коштів, в усуненні відомого флотоводця віце-адмірала Д.Сенявіна від активної роботи напередодні війни 1812 р. [11].

Втім, сучасники оцінили його діяльність, бо назвали його ім'ям атол в групі Маршалових островів у Тихому океані і острови в групі Південних Сандвичевих островів в Антарктиді [12].

Суперечливою є думка про де Траверсе миколаївського краєзнавця Ю.С.Крючкова. Автор вказує, що "де Траверсе не проявляв ініціативи в розвитку суднобудування і флоту на Чорному морі", і тут же суперечить собі, говорячи, що "не дивлячись на стримане ставлення уряду до Чорноморського флоту, де Траверсе все ж зміг відродити в Миколаєві суднобудування" [13].

Серед тих, хто позитивно оцінює діяльність де Траверсе в Російській імперії, Санкт-Петербурзький дослідник Юрій Коваленко, який зазначає, що миколаївський військовий губернатор багато зробив, працюючи на Півдні, виявив себе добрим адміністратором, професійним моряком, а не придворним, простою і чесною людиною [14]. Як і Рішельє, великого статку в Росії він не здобув.

Діяльність де Траверсе на терені Російської імперії, в тому числі у Миколаєві, цікава не тільки в плані ознайомлення з біографією вищого державного чиновника, а й у плані вивчення історії Чорноморського флоту, міст Миколаєва і Севастополя, і як іноземного спеціаліста, що віддав свій досвід і знання на благо розвитку іншої країни.

Французький моряк Жан Франсуа Прево де Сансак де Траверсе народився у 1752 чи у 1754 р. на о.Мартініка у старовинній аристократичній родині [15]. Відомості про свою службу французькому королю він виклав у формулярному списку за

власним підписом: у листопаді 1765 р. був прийнятий на флот у чині мічмана, у жовтні 1773 р. присвоєно чин армійського лейтенанта, у березні 1779 р. – капітана, у травні 1783 р. – підполковника, у грудні 1786 р. – полковника. За цей час взяв участь у 18-ти морських кампаніях, з яких у семи командував кораблями і фрегатами.

Особливо відзначився де Траверсе у війні за незалежність Північно-Американських Штатів (1778-1783 рр.). Командуючи різними суднами, він взяв 22 призи, у тому числі один фрегат англійського флоту, три корвети і одне 30-гарматне судно. Він зустрічався з генералом Вашингтоном, майбутнім президентом Сполучених Штатів. Де Траверсе по праву вважали одним з найвидатніших офіцерів морського флоту французького короля Людовика XVI [16].

У період Французької революції багато представників знаті шукали притулку за кордоном, йшли на службу до іноземних володарів. Серед них був і де Траверсе, який емігрував у Швейцарію. Незабаром колишній міністр морського флоту Франції маршал Шарль де Кастр порадив свого протеже Катерині II, яка в свою чергу не тільки запросила капітана де Траверсе в Санкт-Петербург, а й надала йому чин капітана генерал-майорського рангу, а згодом контр-адмірала. В Росії маркіз знайшов свою другу батьківщину і нове ім'я – тут його називали Іван Іванович.

Де Траверсе вступив на російську землю у 1791 р. Почав він з командування галерами в Балтійському флоті. У 1796 р. його було призначено командиром Роченсальського порту – головної бази Балтійського веслового флоту. У 1797 р. він командував загоном канонерських човнів в ескадрі адмірала В.П.Фондезіна і здійснював щорічні плавання у фінляндських шхерах і Фінській затоці. Згодом повернувся в Роченсальський порт, де й працював до 1802 року [17].

У 1797 р. Павло I пожалував йому орден Святої Анни, масток у Пензенській губернії та 500 кріпосних, а в наступному році – звання віце-адмірала. У 1801 р. при Олександрі I він став повним адміралом [18].

Свої різносторонні здібності де Траверсе в повній мірі проявив на посаді Миколаївського військового губернатора та Головного командира Чорноморського флоту. Завдяки його активній адміністративній діяльності у Миколаєві в 1803 р. було засновано Депо карт з бібліотекою і кабінетом рідкостей, до депо приєднана друкарня з літографією, заснована майстерня морехідних

інструментів, для якої побудовано новий будинок.

У 1804 р. в Миколаєві відкрито училище флотських юнг, в якому мали навчатися сироти для служби у флотських полках. Курс наук у штурманському училищі поповнено викладанням алгебри, геометрії, історії, фізики, французької та італійської мов, Закону Божого. Кількість вихованців збільшилась до 152, а сума на утримання училища – до 35542 крб. Де Траверсе домагався відновлення роботи Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян південного краю [19].

В часи де Траверсе на Миколаївській верфі було закладено і побудовано декілька кораблів, серед яких дві бригаїтини "Десна" і "Днестр", корвет "Або", фрегат "Минерва", корабель "Лесное" та особиста яхта де Траверсе "Твердая" [20].

Під час війни з Туреччиною (1806-1812 рр.) губернатор здійснив ряд заходів для захисту Миколаєва з моря: на Волоській косі і Глибокій Пристані було заплановано збудувати тимчасові батареї, розроблено проект відновлення потьомкінського блок-форту на насипному острові напроти Очакова. На цих укріпленнях були влаштовані гармати на поворотних платформах [21].

У Севастополі в 1803 р. де Траверсе запропонував новий план забудови міста. У 1805 р. він турбувався про укріплення міста з суші, у 1809 р. представив проект "про підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці", для чого запропонував обнести його кам'яними стінами з бастіонами і ровами. В цьому ж році на північному березі севастопольського рейду, біля західного входу, було побудовано п'ять земляних батарей, а на південному боці створено лінію земляних укріплень від Карантинної бухти до Південної. Для посилення дії цих укріплень і прикриття їх тилів розставлено канонірські човни по рейду і бухтах та улаштовано ще багато інших укріплень [22]. Після проведених під керівництвом де Траверсе робіт морський міністр П.В.Чичагов віддав належне активній діяльності адмірала і написав, що тепер це місто вперше в змозі себе захистити [23].

Про діяльність І.І. де Траверсе на посаді військового губернатора свідчать документи держархіву Миколаївської області. Він домігся видання указу Сенату від 13 березня 1808 р., за яким Миколаєву у 1810 р., нарешті, були відмежовані "дві чотириверстні пропорції землі", після чого місто з околицями повинно було займати 20787 дес. 1200 саж. Проте воно одержало менше землі, бо за межевою книгою 1830 р. розташовувалося на площі 17373 дес. 2089 саж.[24].

У 1807 р., знову ж згідно із поданням губернатора, Севастополю з портом і адміралтейством було виділено 14220 десятин землі, але при межуванні з'ясувалося, що фактично Севастополю належало 6986 дес. 511 саж. [25].

У 1806 р. в Миколаєві було створено поліцейські органи. За указом Олександра I від 23 березня 1804 р. поліцейське управління комплектувалось "особливим штатом" згідно з площею міста, кількістю населення, торгових промислів та інших місцевих особливостей. Де Траверсе провів докладний аналіз стану Миколаєва. У своєму звіті він писав, що у місті в 1806 р. проживало 8480 осіб. На цю кількість жителів припадало 5 церков і один молитовний будинок, дві богадільні, 1000 домів і 188 землянок, 233 лавки, 7 заводів (з них два горілчані і один пивоварений), 22 питейні будинки, 82 погребі, 14 харчевень і пекарень, 4 торгові лазні. Крім цього, на міській землі знаходилося 66 хуторів [26].

За цим аналізом де Траверсе склав і 3 лютого 1806 р. відправив у Петербург перший штатний розпис поліції Миколаєва, затверджений 11 травня Олександром I. Її очолював поліцмейстер, у віданні якого знаходилися пристав, квартальний наглядач, 9 десятських та поліцейська команда з двох унтер-офіцерів і 12 драгунів [27]. Губернатор доклав багато зусиль для організації фінансування поліції, забезпечення службовців зброєю, кіньми, одягом, взуттям, пайковим харчуванням. З цих питань він постійно листувався з губернатором Новоросійського краю, своїм співвітчизником Арманом Рішельє дю Плессі, Малоросійським генерал-губернатором, а згодом міністром внутрішніх справ Олексієм Куракіним, який співчував населенню України і, зокрема, південноукраїнських земель, та допомагав місцевим начальникам у вирішенні різних питань [28].

У 1808 р. І.І. де Траверсе виклопотав дарування Миколаєву "чотирирічної відкупної суми" – 240000 крб., проценти з якої щорічно мали складати 14400 крб. На ці гроші де Траверсе сподівався збудувати казарми, міські установи, пристань, школи та ін. Вже губернатором О.С.Грейгом у 1821 р. в Миколаєві на ці гроші було засновано "Городовий комітет" – банківську установу, яка розпоряджалася капіталом, що належав місту, видаючи його в обіг у вигляді позик жителям міста і установам [29].

В часи де Траверсе Миколаїв зростав не тільки завдяки природному приросту, а й через постійний приплив нового населення, якому надавали різні пільги для оселення в південних містах нещодавно приєднаного Новоросійського краю. Так, у 1803 р.

вийшов маніфест про звільнення із заслання злочинців і оселення їх в південних містах, 12 квітня 1806 р. – указ Сенату, за яким у Миколаєві дозволялося оселятися еретикам, що розкаялися і повернулися під опіку православної церкви [30]. За указом 1806 р. у Таврійській губернії та Миколаєві дозволялося оселятися іноземцям, в тому числі французам, які присягнули на вічну вірність Російській імперії [31]. З цього приводу де Траверсе заснував у місті та організував роботу двох комісій: "По розміщенню іноземців на місця проживання" та "Для розбору французьких підданих".

Окрім цього, в Миколаєві знаходилося 400 полонених турків. Нагляд за ними було покладено на чиновника з особливих доручень Стасу Жукевича. В держархіві Миколаївської області збереглося листування між Херсонським цивільним губернатором К.С.Гладковим, де Траверсе та Жукевичем про утримання полонених, розподіл між ними коштів та продуктів [32]. Це питання набуло ще більшої міжнародної ваги, коли уряд Туреччини почав виділяти кошти на утримання своїх громадян. У 1807 р. на забезпечення 16635 осіб, які перебували у полоні в Херсонській і Катеринославській губерніях, Туреччина виділила 19000, у березні 1808 р. – 42242 піастри. Російський уряд також кожного місяця виділяв на утримання високопоставлених турецьких осіб по 1 тисячі карбованців. Де Траверсе і Жукевич постійно турбувалися про турецьких громадян в Миколаєві. Вони ж у 1808 р. організували відправку турків на батьківщину [33].

Як представник Російської імперії, військовий губернатор повинен був проводити великодержавну політику в південних містах і в цьому напрямку він сприяв переходу віруючих різних релігій у православну віру (хоча сам православним не був), наглядав за поведінкою еретиків, що розкаялися, і доповідав про них у Синод та Сенат.

У Севастополі російський уряд проводив політику повного підпорядкування міста суто військово-морській справі. 23 лютого 1804 р. Севастополь оголошений головним військовим портом на Чорному морі. Були вжиті заходи до нерозголошення відомостей про становище флоту; військові, які знаходились у місті, мали обмежити коло свого спілкування і нічим іншим не займатися, крім "одними військовими вправами..." [34]. Навіть купецьким кораблям вхід у порт було заборонено, "хіба що від шторму чи заради інших несподіваних випадків зайде в порт для ремонту або для врятування, а не для торгу" [35]. Згідно з цією політикою 1 січня 1807 р. було видано маніфест, за

яким не тільки заборонено оселятися в місті іноземцям, крім тих, що принесли присягу на вічну вірність Росії, а й користуватися правами і пільгами по громадянству, промисловості, торгівлі або мореплаванню [36]. У цьому аспекті цікаво підкреслити, що сам І.І. де Траверсе російського підданства на той час ще не мав.

Як справжній француз, він дбав про озеленення міст, навіть заклав у Миколаєві ботанічний сад, де розводили екзотичні рослини, і оранжерею, а біля свого будинку – фруктовий садок і квітник. Давав бали та сприяв діяльності учнівського театру при штурманському училищі.

У 1809 р. І.І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча формально він залишався на своїй посаді до 1811 р. В цей час його обов'язки виконував віце-адмірал М.Л.Язиков [37]. У Петербурзі де Траверсе спочатку тимчасово, а з 1811 р. постійно займав посаду міністра морських сил (з 1815 по 1828 рр. – морського міністра). У 1810 р. став членом Державної ради. Нарешті отримав російське підданство, його занесли в родову книгу дворян Казанської губернії. Олександр I подарував де Траверсе маєток в селі Романщина Лузького повіту, в 120 кілометрах від С.-Петербургу, де цар неодноразово навідував вже старого де Траверсе [38].

На посаді морського міністра де Траверсе розвинув бурхливу діяльність по зміцненню військово-морського флоту морською піхотою, розробив штатний розклад для кораблів, укріпив на них дисципліну. З його ім'ям пов'язано створення пароплавної лінії Петербург-Кронштадт (1813 р.), проведення 13 морських науково-дослідних експедицій під керівництвом Головіна, Коцебу, Литке, Анжу, Врангеля, Беллінсгаузена і Лазарева та ін. Сам де Траверсе після експедиції Беллінсгаузена-Лазарева отримав вищу нагороду Росії – орден Андрія Первозванного [39].

У 1828 р. за власним проханням де Траверсе було звільнено з посади морського міністра, ще деякий час він залишався членом Державної ради. В цьому ж році його було нагороджено орденом Св. Георгія 4-го класу за 25 років служби в офіцерському чині [40]. І.І. де Траверсе оселився в селі Романщина.

За своє життя Іван Іванович двічі був одружений. З першою дружиною Мадлен де Руїф мав трьох дітей: доньку та двох синів, їх обох звали Олександрями. Від другого шлюбу з Луїз Брен мав доньку та сина. Його сини стали хоробрими офіцерами, але високого становища по службі не досягнули. Старший Олександр брав участь в

оволодінні Парижем, став віце-адміралом і дослужився до посади військового губернатора Архангельська. Молодший Олександр – учасник Наваринської битви [41]. Внук Іван Олександрович відзначився у Кримській війні [42]. І.І. де Траверсе помер 19 травня 1831 р. і похований у своєму маєтку в с.Романщина разом з другою дружиною Луїз Брен. Могила його збереглася до наших днів.

Майже 200 років пройшло з часів перебування І.І. де Траверсе в Миколаєві. Але той неповторний колорит, що привніс французький емігрант на початку існування міста, зберігається до теперішніх часів. Внесок де Траверсе у розвиток Миколаєва як міста – один з самих значних. Після нього посаду Головного командира Чорноморського флоту та військового губернатора займали люди, яких не цікавило місто та його мешканці, вони приділяли увагу лише флоту та адміралтейству. Лише адмірал Б.О. фон Глазенап продовжив справу І.І. де Траверсе: відкрив Миколаїв для комерційної торгівлі, заснував цілий ряд навчальних закладів, міську газету, поживав роботу міських установ та ін. Де Траверсе прагнув, щоб Севастополь і Миколаїв досягнули європейського рівня, мали приміську землю, добре організовану роботу міських установ, фінансові прибутки, навчальні заклади, театри і оранжереї. Хіба ж на порозі ХХІ ст. ми не мріємо про це саме? Де Траверсе, як син своєї епохи, свій внесок вже зробив. Також він зумів органічно поєднати свою діяльність на флоті з посадою губернатора. Визнання його заслуг перед історією ще чекає на себе.

Література

1. Центральный державный архив Военно-Морского Флота Росії, ф. 2092, оп. 0172, спр. 124, арк. 16.
2. Афанасьев Д.М. К истории Черноморского флота. – Ч. 1. (1768-1816) // Русский архив. – М., 1902. – С. 255-256; Общий морской список. – СПб., 1900. – Ч. 5. – С. 215; Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. – СПб., 1900. – С. 132.
3. Архив адм. Чичагова В.П., в. 1. – СПб., 1885; Коваленко Ю. Москва-Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты. – М.: Известия, 1991. – С. 99.
4. Белавенец П. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. – СПб., 1910. – С. 178-179.
5. Веселаго Ф.Ф. Краткая история русского флота. – Вып. II. – СПб., 1895. – С. 443.
6. Афанасьев Д.М. Вказ. пр. – С. 255-259.
7. Ге Г.М. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула // Именованье – город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. – Николаев: Изд-во "Дикий сад", 1989. – С. 118-119.
8. Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. Изд-во, 1990. – С. 134, 205.
9. Березовский Н.Ю., Доценко В.Д., Тюрин Б.П. Российский императорский флот 1696-1917. Военно-исторический справочник. – М.: Русский мир, 1996. – С. 224.
10. Копелев Д.Н. Траверсе де Жан Франсуа Прево де Сансак // Морской энциклопедический словарь. – СПб.: Судостроение, 1994. – Т.3. – С. 270.
11. Арсеньев В. Эпоха испытаний // Морской сборник. – М.: Красная звезда, 1992. – № 10. – С. 75-76, 79.
12. Копелев Д.Н. Вказ. пр. – С. 271.
13. Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – С. 56, 57.
14. Коваленко Ю. Вказ. пр. – С. 95, 97, 98.
15. Копелев Д.Н. Вказ. пр. – С. 270-271.; Березовский Н.Ю. Вказ. пр. – С. 224.
16. Записки ученого комитета Главного Морского Штаба Его Императорского Величества. – СПб., 1831. – Ч. VII. – С. 312-316.
17. Ibidem; Копелев Д.Н. Вказ. пр. – С. 270-271.
18. Записки ученого комитета... – С. 312-316.
19. Афанасьев Д.М. Вказ. пр. – С. 256.
20. Крючков Ю.С. Вказ. пр. – С. 57.
21. Афанасьев Д.М. Вказ. пр. – С. 257.
22. Крючков Ю.С. Вказ. пр. – С. 57.
23. Коваленко Ю. Вказ. пр. – С. 94.
24. Державный архив Николаевской области (далі – ДАМО), ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 4,6,7.
25. Ibid., ф. 230, оп. 1, спр. 12, арк. 43, 99 зв., 56 зв.
26. Ibid., спр. 4, арк. 13.
27. Ibid., арк. 22.
28. Ibid., арк. 32-34, 42-43, 65, 70.
29. Ibid., спр. 63, арк. 2-3.
30. Ibid., спр. 9, арк. 21-21 об.
31. Ibid., спр. 18, арк. 1-3.
32. Ibid., спр. 17, арк. 1 зв., 4, 6 зв., 7.
33. Ibid., спр. 15, арк. 15, 28.
34. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т. XXVII. – № 21171; Севастополю 200 лет: Сб. документов и материалов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 7.
35. Ibid. – № 21039. – С. 1018-1019.
36. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 84, арк. 2-2 зв.
37. Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. – С. 132.
38. Записки ученого комитета Главного Морского Штаба... – С. 312-316; Морской энциклопедический словарь... – С. 270-271.
39. Коваленко Ю. Вказ. пр. – С. 93-94, 96-97.
40. Записки ученого комитета Главного Морского Штаба... – С. 312-316.
41. Коваленко Ю. Вказ. пр. – С. 98.
42. Общий морской список. – СПб., 1900. – Ч. XII. – С. 77-78.